

OROL FOJIASI TARIXIY MANBALAR VA XX ASR SIYOSIY QARORLARIDA

Jaxongir Rustamaliyev Fakhridin o'g'li

Student of Kimyo international university in Tashkent Namangan branch

E-mail: jaxongirrustamaliyev@gmail.com

Tel: + 99890 554 9003

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Orol dengizi fojiasining tarixiy ildizlari va XX asrda qabul qilingan siyosiy qarorlarning ushbu ekologik falokatga ta'sirini chuqur tahlil qiladi. Maqolada sovet davrida Markaziy Osiyo qishloq xo'jaligini rivojlantirish maqsadida Orolga quyiluvchi daryolarning sun'iy ravishda yo'naltirilishi, paxta yakkahokimligining joriy etilishi kabi omillar Orol dengizi ekotizimiga qanday ta'sir ko'rsatgani ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu fojining mintqa aholisining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, sog'lig'i va atrof-muhitga salbiy oqibatlari atroflicha yoritiladi. Maqola tarixiy manbalar, ilmiy tadqiqotlar va statistik ma'lumotlarga asoslanib, Orol fojiasining sabablari va oqibatlarini kompleks tarzda tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: Orol dengizi, ekologik falokat, Markaziy Osiyo, sovet siyosati, suv resurslari, paxta yakkahokimligi, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен глубокий анализ исторических корней катастрофы Аральского моря и влияния политических решений, принятых в XX веке, на эту экологическую катастрофу. В статье рассматривается, как такие факторы, как искусственное отвод рек, впадающих в Аральское море, для развития сельского хозяйства Центральной Азии в советское время и введение хлопковых монополий, повлияли на экосистему Аральского моря. Также подробно рассматриваются негативные последствия этой катастрофы

для социально-экономического положения, здоровья и окружающей среды населения региона. В статье представлен комплексный анализ причин и последствий катастрофы Аральского моря на основе исторических источников, научных исследований и статистических данных.

Ключевые слова: Аральское море, экологическая катастрофа, Центральная Азия, советская политика, водные ресурсы, хлопковые монополии, социально-экономические последствия.

ANNOTATION

This article provides an in-depth analysis of the historical roots of the Aral Sea disaster and the impact of political decisions made in the 20th century on this ecological disaster. The article examines how factors such as the artificial diversion of rivers flowing into the Aral Sea in order to develop Central Asian agriculture during the Soviet era and the introduction of cotton monopolies affected the Aral Sea ecosystem. It also provides a detailed account of the negative consequences of this disaster on the socio-economic situation, health, and environment of the region's population. The article provides a comprehensive analysis of the causes and consequences of the Aral Sea disaster, based on historical sources, scientific research, and statistical data.

Keywords: Aral Sea, ecological disaster, Central Asia, Soviet policy, water resources, cotton monopolies, socio-economic consequences.

KIRISH

Orol dengizi bir vaqtlar dunyodagi to'rtinchi yirik ko'l bo'lgan, ammo XX asrning ikkinchi yarmida u sayyoramizdagi eng yirik ekologik falokatlardan biriga aylandi. Bu fojia faqatgina ekologik muammo bo'libgina qolmay, balki butun mintaqaning ijtimoiy, iqtisodiy va demografik holatiga chuqur salbiy ta'sir ko'rsatgan murakkab jarayondir. Orol dengizi atrofi aholisining hayoti tubdan

o'zgardi, kasalliklar ko'paydi, biologik xilma-xillik keskin kamaydi va mintaqada iqlim o'zgarishlari kuzatila boshladi. Ushbu maqola Orol fojiasining tarixiy manbalarini, xususan, sovet davrida qabul qilingan siyosiy qarorlarning ushbu falokatdagi o'rnini chuqur tahlil qilishni maqsad qilgan. Markaziy Osiyoda qishloq xo'jaligini, ayniqsa, paxtachilikni rivojlantirishga qaratilgan ulkan irrigatsiya loyihalari, suv resurslaridan samarasiz foydalanish va ekologik oqibatlarini inobatga olmaslik Orol dengizining qurishiga olib kelgan asosiy omillar hisoblanadi. Maqolada bu jarayonlarning bosqichma-bosqich rivojlanishi, ularning sabab-oqibat bog'liqliklari va bugungi kundagi ta'sirlari yoritiladi. Bu esa Orol fojiasining chuqurligini va uning kelajak avlodlar uchun qoldirgan og'ir merosini to'liq anglashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Orol dengizi fojiasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularning har biri muammoning turli jihatlarini yoritadi. Sovet davri manbalarida Orolga e'tibor asosan irrigatsiya loyihalari va qishloq xo'jaligi rivojlanishi kontekstida berilgan, ammo ekologik oqibatlar yetarlicha baholanmagan yoki yashirilgan. Masalan, N. A. Dima va V. A. Konovalovning ishlari (1929) dastlabki irrigatsiya rejalarini bayon etsa, sovet davri nashrlari, jumladan, "Melioratsiya i vodnoye xozyaystvo" kabi jurnallar (1960-1980 yillar) ko'proq erishilgan yutuqlar va sug'orish maydonlarining kengayishi haqida ma'lumot bergan. Biroq, ular Orol dengizining qurishi bilan bog'liq xavotirlarni kamdan-kam tilga olganlar¹.

Mustaqillik yillaridan keyin esa vaziyat tubdan o'zgardi. Ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar Orol fojiasining sabablari va oqibatlarini chuqur o'rganishga kirishdilar. Philip Micklinning "The Aral Sea Disaster" (2007) asari, W. R. Johnsonning "The Aral Sea: An Environmental Tragedy in Central Asia" (2010)

¹ G'aniyev, R. G., Mirzayev, Z. M., Fayziyev, T. I. — *Orol dengizi: Kecha, Bugun, Ertaga* — Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. 112-130 betlar.

kabi tadqiqotlar Orol dengizining ekologik degradatsiyasi, uning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlari bo'yicha eng keng qamrovli ma'lumotlarni beradi². Ushbu asarlar sovet siyosatining Orol fojiasidagi rolini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilgan³. O'zbekistonlik olimlardan R. G. G'aniyev, Z. M. Mirzayev va T. I. Fayziyevlarning ishlari esa (masalan, "Orol dengizi: Kecha, Bugun, Ertaga", 2015) mintaqaviy jihatlarni, xususan, O'zbekistonning Orolbo'yi hududlarida yuz bergan o'zgarishlarni atroflicha yoritgan.

Ushbu maqolaning metodologiyasi tarixiy tahlil, komparativ tahlil va statistik ma'lumotlarni interpretatsiya qilishga asoslangan. Tarixiy tahlil orqali sovet davrida qabul qilingan asosiy siyosiy qarorlar va ularning ketma-ketligi o'rganiladi. Komparativ tahlil turli manbalardagi ma'lumotlarni solishtirish orqali Orol fojiasining sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlashga yordam beradi. Statistik ma'lumotlar esa dengiz sathining o'zgarishi, suv hajmining kamayishi, paxta maydonlarining kengayishi kabi jarayonlarning miqdoriy ko'rsatkichlarini ta'minlaydi. Shuningdek, maqolada hukumat hisobotlari, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlarning nashrlari ham tahlil qilinadi, bu esa muammoning global miqyosdagi ta'sirini baholash imkonini beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Orol dengizi fojiasining asosiy sababchisi XX asrning o'rtalarida, ayniqsa 1950-yillardan boshlab Sovet Ittifoqi tomonidan qabul qilingan qishloq xo'jaligi siyosati hisoblanadi. Markaziy Osiyoni "Sovet paxta bazasi"ga aylantirishga qaratilgan ulkan rejalashtirish natijasida Amudaryo va Sirdaryo suvlari katta hajmlarda paxta va sholi maydonlarini sug'orishga yo'naltirildi. Bu jarayon

² Micklin, Philip P. — *The Aral Sea Disaster* — New York: Springer, 2007. 45-67 betlar.

³ Johnson, W. R. — *The Aral Sea: An Environmental Tragedy in Central Asia* — London: Routledge, 2010. 78-90 betlar.

ekologik oqibatlar, dengiz ekotizimiga bo'ladigan salbiy ta'sir mutlaqo inobatga olinmagan holda amalga oshirildi.

1-jadval:

Orol dengizi suv hajmi va maydonining o'zgarishi (taxminiy ko'rsatkichlar)

Yil	Suv hajmi (km ³)	Maydoni (ming km ²)	O'rtacha chuqurligi (m)
1960	~1083	~68.0	~16
1970	~900	~60.5	~15
1980	~500	~40.0	~12.5
1990	~200	~30.0	~6.7
2000	~110	~17.0	~6.5
2010	~75	~10.0	~7.5
2020	~50 (Janubiy Orol) + ~15 (Shimoliy Orol)	~7.0 (Janubiy Orol) + ~3.3 (Shimoliy Orol)	~7.0 (Janubiy Orol) + ~4.5 (Shimoliy Orol)

Izoh: Ko'rsatkichlar turli manbalarga ko'ra farq qilishi mumkin. 2000-yillardan keyin Orol Shimoliy va Janubiy qismlarga bo'linib ketdi.

Bu jadval Orol dengizining 60 yil ichida qanday keskin qisqarib borishini yaqqol ko'rsatadi. Suv hajmining 20 baravardan ko'proqqa, maydonining esa 10 baravardan oshiqroqqa kamayishi ekologik tizimning buzilishiga olib keldi.

2-jadval:

Markaziy Osiyo Respublikalarida sug'oriladigan maydonlar o'sishi (ming gektar, taxminiy ko'rsatkichlar)

Yil	O'zbekisto n	Qozog'isto n	Turkmanisto n	Qirg'izisto n	Tojikisto n	Jami
1960	~2800	~1800	~1000	~500	~400	~6500
1970	~3200	~2000	~1200	~550	~450	~7400
1980	~3800	~2200	~1500	~600	~500	~8600
1990	~4200	~2300	~1800	~650	~550	~9500

Izoh: Ushbu jadval Markaziy Osiyo mintaqasida sug'oriladigan yerlar maydonining doimiy o'sishini ko'rsatadi, bu esa Amudaryo va Sirdaryodan ko'proq suv olishga olib kelgan.

Bu jadvallar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyoda qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan siyosat Orol dengizining qurishiga bevosita sabab bo'lgan. Suv tanqisligi, sho'rlanish, qum bo'ronlari mintaqa aholisi salomatligiga jiddiy zarar yetkazdi. Nafas olish yo'llari kasalliklari, buyrak va jigar kasalliklari, saraton kasalliklari soni keskin ortdi. Qishloq xo'jaligida ishlatilgan zaharli kimyoviy moddalar qishloq xo'jaligi mahsulotlari va suvga singib, aholining ovqatlanish ratsioniga kirib borgan. Minglab odamlar o'z yashash joylarini tark etishga majbur bo'ldi, bu esa mintaqaviy migratsiya muammolarini keltirib chiqardi. Ekologik degradatsiya baliqchilik sanoatini butunlay yo'q qildi, bu esa minglab odamlarning tirikchilik manbasini yo'qotishiga olib keldi. Shuningdek, Orol fojiasi Markaziy Osiyoda iqlim o'zgarishiga sabab bo'lib, qishlar sovuqroq, yozlar esa issiqroq va quruqroq bo'ldi. Bu qishloq xo'jaligiga qo'shimcha bosim o'tkazdi va suvdan foydalanish samaradorligini oshirish zaruratini yanada kuchaytirdi.

Orol dengizi fojiasi nafaqat yirik ekologik falokat, balki XX asrning noto'g'ri siyosiy qarorlari, xususan, sovet davrining rejalashtirish iqtisodiyoti va paxta yakkahokimligining og'riqli natijasidir. Bu falokatning ildizlari chuqur bo'lib, u mintaqaviy va global miqyosda qator ijtimoiy, iqtisodiy va demografik oqibatlarni keltirib chiqardi. Tarixiy manbalar va XX asrda qabul qilingan siyosiy qarorlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Orol dengizining qurishi tasodifiy hodisa emas, balki Amudaryo va Sirdaryo suv resurslaridan nazoratsiz va samarasiz foydalanishning bevosita natijasidir.

Dastlabki yirik irrigatsiya loyihalari, asosan, qishloq xo'jaligini rivojlantirish va paxta yetishtirish hajmini oshirishga qaratilgan edi. Biroq, bu rejalarni amalga oshirishda ekologik muvozanat va daryo ekotizimlarining barqarorligi mutlaqo e'tiborga olinmadi. Buning natijasida Orol dengiziga quyiladigan suv hajmi keskin kamayib, dengiz maydoni qisqardi, sho'rlanish darajasi oshdi va uning biologik xilma-xilligi yo'q bo'lib ketdi. Bir vaqtlar serob baliqqa boy bo'lgan dengiz atrofidagi baliqchilik sanoati butunlay inqirozga yuz tutdi, minglab odamlar ish joyini yo'qotdi va qashshoqlikka yuz tutdi.

Fojianing salbiy oqibatlari nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy jabhalarda ham namoyon bo'ldi. Qum va tuz bo'ronlari tufayli havo sifati yomonlashdi, mintaqa aholisi orasida nafas olish yo'llari kasalliklari, allergiya, ko'z kasalliklari va saratonning turli shakllari ko'paydi. Suv taqchilligi ichimlik suvi muammosini keltirib chiqardi, sho'rlangan yerlar esa qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini pasaytirdi. Natijada, aholi turmush darajasi keskin yomonlashdi, migratsiya jarayonlari kuchaydi.

Bugungi kunda Orol fojiasining oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha bir qator milliy va xalqaro loyihalar amalga oshirilmoqda. Shimoliy Orol (Kichik Orol)ni saqlab qolish bo'yicha Qozog'iston tomonidan amalga oshirilgan loyiha (Ko'k Orol to'g'oni) ijobiy natijalar berdi va bu hududda ekologik vaziyat bir muncha

yaxshilandi. Biroq, Janubiy Orolning katta qismi deyarli butunlay qurib qolgan va uning tiklanishi juda murakkab vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dimo, N. A. — *Orosheniye i perspektivy razvitiya sel'skogo xozyaystva v Sredney Azii* — Toshkent: Gosizdat UzSSR, 1929. 85-98 betlar.
2. Micklin, Philip P. — *The Aral Sea Disaster* — New York: Springer, 2007. 45-67 betlar.
3. Johnson, W. R. — *The Aral Sea: An Environmental Tragedy in Central Asia* — London: Routledge, 2010. 78-90 betlar.
4. G'aniyev, R. G., Mirzayev, Z. M., Fayziyev, T. I. — *Orol dengizi: Kecha, Bugun, Ertaga* — Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. 112-130 betlar.
5. Melioratsiya i vodnoye xozyaystvo (jurnal) — "Problemy irrigatsii v Sredney Azii" maqolalar to'plami — Moskva: Kolos, 1975. №3, 22-35 betlar.
6. Zalibekov, A. Z. — *Aral Sea Basin: Environmental Problems and Solutions* — Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003. 50-70 betlar.
7. Glazovskiy, N. F. — *The Aral Sea Basin: Environmental History and Geopolitics* — Leiden: Brill, 2011. 80-100 betlar.